

Bengladeş adıyla bağımsızlığını ilân etti. Bunun üzerine Yahyâ Han çekilmek zorunda kaldı (1972).

Yahyâ Han'ın yerine geçen Pakistan Halk Partisi Başkanı Zülfikar Ali Butto ilk defa ülkede sol politikaları gündeme getirdi; Nisan 1973'te kabul edilen yeni anayasa ile de başbakan olarak elinde geniş yetkiler topladı. Mart 1977'deki seçimlerde Butto başarılı olmasına rağmen, Millî Cephe adıyla birlikte hareket eden muhalefetin seçimlerde usulsüzlük yapıldığını öne sürmesinin ardından yaşanan karışıklıklar sırasında Genelkurmay Başkanı Muhammed Ziyâülhak idareye el koydu (Temmuz 1977). Butto'yu tutuklatan Ziyâülhak cumhurbaşkanlığını ilân etti ve yönetimin İslâmîleşmesi sürecini başlattı. Butto bir muhalif milletvekilini öldürtmek suçundan Nisan 1979'da idam edildi. Ziyâülhak ülkede siyasal faaliyetleri yasakladı ve seçimleri süresiz erteledi. Aynı dönemde Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgaliyle Pakistan Afgan direnişinin merkezi oldu ve birkaç milyon Afgan mülteciyi barındırdı; ayrıca bu süreçte hem Amerika Birleşik Devletleri hem de İslâm ülkelerinin geniş desteğini aldı. Ziyâülhak'ın Aralık 1984'te halkoyuna sunduğu İslâmlaşma programı büyük çoğunlukla kabul edildi. Ertesi yıl sıkıyönetim kaldırıldı ve siyasî partiler faaliyetlerine başladı. Ziyâülhak Ağustos 1988'de şüpheli bir uçak kazasında öldü. Devlet başkanlığı görevini üstlenen Gulâm İshak Han'ın kurdurduğu geçici hükümet tarafından aynı yılın kasım ayında yapılan seçimlerden Zülfikar Ali Butto'nun kızı Benâzır Butto'nun başkanlığındaki Pakistan Halk Partisi en büyük parti olarak çıktı ve Butto bağımsız milletvekillerinin desteğiyle hükümeti kurdu; ancak Eylül 1990'da yolsuzluklara karıştığı gerekçesiyle Cumhurbaşkanı Gulâm İshak Han tarafından görevden alındı. 24 Ekim 1990'da gerçekleştirilen seçimlerden sonra kurulan Nevâz Şerif hükümeti 16 Temmuz 1993'te Cumhurbaşkanı Gulâm İshak Han ile birlikte istifa etti. 6 Ekim 1993'te yapılan erken genel seçimlerde yine Pakistan Halk Partisi birinci parti oldu ve Benâzır Butto bağımsızlarla iş birliği yaparak hükümeti devraldı. Cumhurbaşkanlığına ise önce geçici olarak Vesîm Seccâd, 14 Kasım 1993'te de Fâruk Ahmed Legârî seçildi. Fakat çok geçmeden Benâzır Butto yine yolsuzluklara karıştığı gerekçesiyle cumhurbaşkanı tarafından görevden alındı. 3 Şubat 1997 tarihinde yapılan erken seçimleri Nevâz Şerif'in liderliğindeki Pakistan Müslüman Birliği kazandı. Ekim 1999'da General Pervez Müşerref bir darbe ile yöneti-

me el koydu, 2001'de de devlet başkanı Refik Tarar'ın istifasının ardından kendini devlet başkanı ilân etti. Daha sonra vatanı ihanet ve yolsuzluklarla suçlanan Nevâz Şerif, Suudi Arabistan'a sürgüne yollandı. Ekim 2002'de gerçekleştirilen genel seçimler sonucunda Pakistan Müslüman Birliği'nden Zaferullah Han Cemâlî başbakan oldu. Ancak Haziran 2004'te onun istifası üzerine yerini geçici olarak aynı partinin lideri Çavdheri Şucâat Hüseyin devraldı; ardından 27 Ağustos 2004'te millî meclis Şevket Aziz'i başbakanlığa getirdi.

BİBLİYOGRAFYA :

Khalid Bin Sayeed, *Pakistan: The Formative Phase*, Karachi 1960; Chaudri Khaliqzaman, *Pathway to Pakistan*, London 1963; H. W. Hodson, *Thae Great Divide*, London 1969; *Foundations of Pakistan: All-India Muslim League Documents* (ed. Syed Sharifuddin Pirzada), Karachi 1969, I-II; M. A. Aziz, *A History of Pakistan*, Lahore 1979; Shan Muhammad, *The Indian-Muslims: A Documentary Records*, New Delhi 1980; *Quaid-i-Azam Mohammad Ali Jinnah Papers* (ed. Zawwar Husain Zaidi), Islamabad 1993-2006, I-XII; Hamid Yusuf, *Pakistan: A Study of Political Developments 1947-97*, Lahore 1999; M. Rafique Afzal, *Pakistan: History and Politics, 1947-1971*, Oxford 2002; Mahmood Safdar, *Pakistan: Political Roots and Development, 1947-1999*, Karachi 2002; I. Talbot, *Pakistan: A Modern History*, London 2005; Pervez Musharraf, *In the Line of Fire: A Memoir*, New York 2006; *Pakistan 2005* (ed. Ch. H. Kennedy - C. Botteron), Oxford 2006; Sarah Ansari, "Pakistan", *EJ²* (ing.), VIII, 241-244; Syed Sajjad Husain, "Bengladeş", *DİA*, V, 445; Rekin Ertem, "Cinnah", a.e., VIII, 16-18; Azmi Özcan, "Hindistan", a.e., XVIII, 75-81; Saiyid Athar Abbas Rizvi, "Keşmir", a.e., XXV, 326.

AZMİ ÖZCAN

III. KÜLTÜR ve MEDENİYET

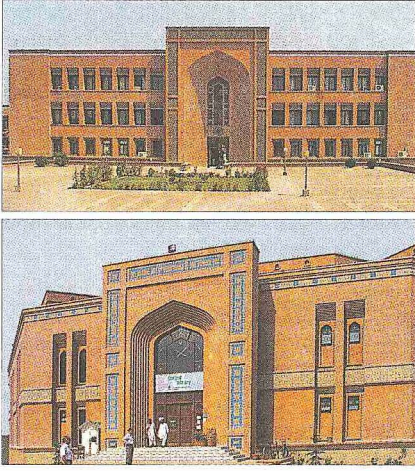
Pakistan'da İslâm ve İslâmî Kurumlar. Pakistan'ın egemenliği altındaki topraklara ilk İslâm akınları Hulefâ-yi Râşidîn devrinde başlamış, ancak Emevîler'den Velîd b. Abdülmelik devrinde Muhammed b.

Kâsım es-Sekafî tarafından bölgenin bir kısmı fethedilebilmiştir (91/710). Bölgenin İslâmlaşmasında en büyük pay Gazneliler'e ait olmakla birlikte diğer Türk devletlerinin de büyük çaba gösterdiği bilinmektedir. Hücvîrî, Muînüddin Çiştî, Bahâeddin Zekerîyyâ Mülânî, Nizâmeddin Evliyâ gibi mutasavvıflar bu yörenin İslâmlaşmasında önemli rol oynamıştır.

Müslümanların Hindular'la aynı toprakları paylaşmasının gelecek nesiller için ciddi bir tehlike oluşturduğunu söyleyen ve bunların birbirinden ayrılmasını isteyen Muhammed İkbal, müslüman bir devlet kurulması düşüncesini 1930 yılında İlahâbâd'da yapılan Hindistan Müslümanlar Birliği toplantısında açıkça ifade etti; yönetim biçimi olarak liberal ve esnek bir İslâm devleti önerisinde bulundu. Pakistan'ın kurucusu ve ilk genel valisi olan Muhammed Ali Cinnah da büyük ölçüde İkbal gibi düşünmekteydi. Pakistan'da İslâmlaşmanın ilk adımı olarak anayasa çalışmaları Temmuz 1947'de seçilen kurucu meclisle başladı. Meclisin hazırladığı 7 Mart 1949 tarihli Hedefler Kararnâmesi'nde Pakistan'ın bir İslâm devleti olacağı, anayasanın da İslâmî esaslara göre hazırlanacağı ifade ediliyor ve İslâmî prensiplere sık sık atıfta bulunuluyordu. Bir süre anayasa yerine geçen bu kararnâmede devletin hukuk sistemi ve yönetimiyle ilgili somut taahhütler yoktu. Anayasa çalışmaları sırasında aralarında Seyyid Süleyman Nedvî ve Muhammed Hamîdullah'ın da bulunduğu beş kişiden oluşan İslâmî Öğretiler Kurulu oluşturuldu (1950). Ancak bu kurulun hazırladığı raporlar yöneticiler ve kurucu meclis tarafından yeterince dikkate alınmadı. Kurucu meclisin hazırlayıp 7 Eylül 1950'de genel kurula sunduğu ilk anayasa taslağı tepkiler ve protestolar sonunda geri çekildi. Bunun üzerine Başbakan Liyakat Ali Han, farklı ekollere mensup otuz üç âlimi İslâmî bir anayasa taslağı hazırlamakla gö-

Lahor'dan
bir görünüş

İslâmâbâd Uluslararası İslâm Üniversitesi'nin merkezi ve kütüphane binası

revlendirdi. Bunlar 21-24 Ocak 1951 günlerinde bir araya gelerek yirmi iki madde üzerinde görüş birliğine vardı. Ancak ne bu taslak ne de 1952 ve 1954'te hazırlanan taslaklar kanunlaşabildi.

Ocak 1955'te oluşturulan yeni kurucu meclis dördüncü anayasa taslağına yeni bir şekil verdi. Taslak 23 Mart 1956 tarihinde Pakistan'ın ilk anayasası olarak kabul edildi. Bu anayasada devletin adı Pakistan İslâm Cumhuriyeti olarak belirtiliyor ve anayasanın giriş bölümünde Pakistan müslümanlarının İslâm'ın emir ve öğretilerini uygulamaları isteniyordu. 1956 anayasası 7 Ekim 1958'de General Eyyûb Han tarafından yürürlükten kaldırıldı. Yerine konulan askerî darbe yasasında devletin adı Pakistan olarak değiştirildi. Eyyûb Han 23 Ekim 1961'de vakıf yasasını yürürlükten kaldırarak vakıfların emlakını devletleştirdi. Buralardan elde edilen büyük gelirlerden bir kısmı dinî işler ve din görevlileri için ayrıldı. 8 Haziran 1962'de yürürlüğe giren yeni anayasada Pakistan "demokratik devlet" olarak tanımlanıyor, tavsiye niteliğinde karar alacak olan İslâm Düşüncesi Konseyi kurulması öneriliyor, ayrıca İslâmî ilimler alanında araştırmalar yapmak üzere bir müessese oluşturulması isteniyordu (Afzal Iqbal, s. 79-80).

Yahyâ Han, 1962 anayasasını 24 Mart 1969'da yürürlükten kaldırıp askerî yönetimi iş başına getirdi ve geçici bazı kanunlar çıkardı. 1971'de Bengladeş'in Pakistan'dan ayrılmasından sonra 1972'de geçici anayasa devreye sokuldu. 10 Nisan 1973'te kabul edilen ve Pakistan'ı İslâm

cumhuriyeti olarak tanımlayan yeni anayasa 14 Ağustos 1973'te yürürlüğe girdi. Anayasanın 2. maddesinde devletin resmî dininin İslâm, resmî dilinin Urduca olduğu belirtiliyordu. Anayasada kanunların İslâmî emir ve yasaklara uygun olması gerektiği vurgulanıyor, ayrıca zekât, vakıflar ve camiler için kurumlar ve organizasyonlar oluşturulması gereği ifade ediliyordu.

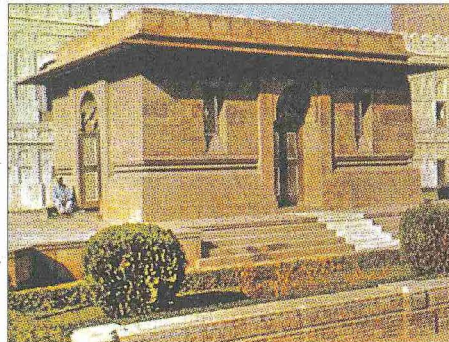
Pakistan Halk Partisi Başkanı Zülfikar Ali Butto'nun ilk seçimlerden sonra üstlendiği başbakanlık yıllarında (1971-1977) bazı İslâmî değerler öne çıkarılmaya çalışıldıysa da bunlar göstermelik olarak algılandı ve toplumu tatmin etmedi. Butto döneminde bir yandan ülkede İslâm sosyalizmi projesi uygulanmaya çalışılırken öte yandan genel olarak İslâm'ın Pakistan'daki merkezî konumuna vurgu yapılıyordu. Butto, 31 Mart 1972'de yayımladığı bildirgeyle vatandaşlarına Pakistan'ın en büyük ve en güçlü İslâm devleti olması için yoğun çaba göstermeleri yönünde çağrıda bulundu.

Devlet sisteminin sosyalizme doğru kaydırılmasından rahatsız olan Genelkurmay Başkanı Ziyâülhak askerî bir darbeyle iktidarı ele geçirmesinin (1977) ardından İslâm'ın toplumda daha fazla etkin olması için çalışmalar başlattı. 1980'de yeni anayasayı yürürlüğe koydu. 27 Mayıs 1980 tarihinde İslâmâbâd'da Federal Şer'i Mahkeme kuruldu. Ülkede Urdu diline önem verildi. İlk, orta ve yüksek öğretime çeşitli seviyelerde dinî dersler konuldu, mevcut olanlar arttırıldı. Ziyâülhak, Başbakan Muhammed Han Cüneo'yu demokratikleşme adına İslâmî kanunları uygulamamak ve İslâmlaşma'yı yavaşlatmakla suçlayarak Mayıs 1988'de görevden aldı. 29 Mayıs 1988'de meclisi feshetti ve 15 Haziran 1988'de Şeriat Kanunu'nu uygulamaya koydu. Bu kanunla İslâm hukuku Pakistan'ın üst hukuku ve hukuk kaynağı ilân edildi.

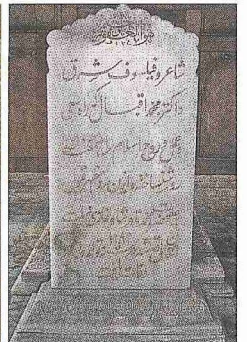
Pakistan'ın kuruluşundan itibaren yürütülen İslâmlaştırma faaliyetleri âlimlerin

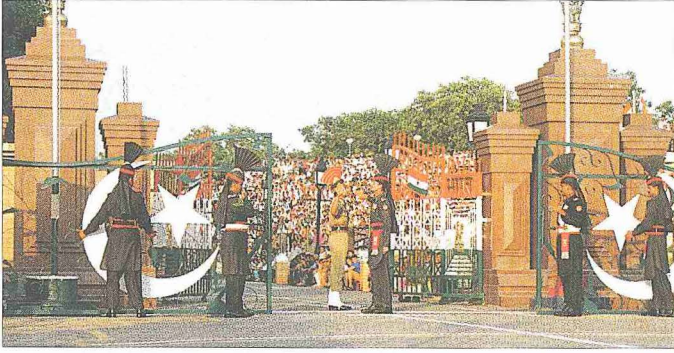
toplumun ihtiyaç duyduğu konuları merkeze almak ve İslâm'ın temel kaynaklarından hareket etmek yerine dar bakış açılarını kabul ettirmeye çalışmaları sebebiyle başarıya ulaşamamıştır. İngilizler'in Hint alt kıtasında hâkim güç olmasından sonra ortaya çıkan fikir akımları ve dinî cemaatler Pakistan Devleti'nin kuruluşunun ardından varlığını sürdürdü. Cemaat mensuplarından bir kısmı, özellikle devletin kuruluş sürecinde anayasanın İslâm'a uygun olması için yoğun çalışmalar yaptı. Bunlardan bazıları, Kâdiyânîlik düşüncesini benimseyen yöneticilerin etkin olduğu hükümetler tarafından kamu düzenini bozdukları gerekçesiyle yargılandı ve ölüm cezası dahil çeşitli ağır cezalara çarptırıldı. Mevdûdî, Muhammed Ahmed Kâdirî ve Emîn Ahsen İslâhî bunlar arasında zikredilebilir. Pakistan'da toplum üzerinde etkin olan İslâmî cemaatler arasında en eskisi Ehl-i hadîs grubudur. Bugün de varlığını sürdüren bu grubun toplum üzerindeki gücü fazla değildir. Pakistan'da en etkin grup Hanefî mezhebine sıkı sıkıya bağlı, tasavvufî neşveye sahip Diyûbendî cemaatidir (bk. DÂRÜLULÛM; MEDRESE [Hint Alt Kıtası]). Şeyhülhind Mahmud Hasan Diyûbendî'nin öğrencilerinden Şebbîr Ahmed Osmânî'nin Pakistan'ın kurulmasından sonra tesis ettiği Cem'iyet-i Ulemâ-i İslâm, 1919'da İngilizler'e karşı yürütülen siyasî faaliyetleri organize etmek için kurulan Cem'iyet-i Ulemâ-i Hind'in Pakistan kolu gibidir. Mevlânâ Fazlurrahman'ın liderliğindeki grup son zamanlarda etkin bir siyasî çizgi takip etmektedir.

Kurucusu Ahmed Rızâ Han Birelvî sebebiyle Birelvî cemaati diye anılan, fakat kendilerini Cemâat-i Ehl-i Sünnet olarak adlandıran hareket, ilmî faaliyetler ve entelektüel yapı itibarıyla Diyûbendî cemaatinin seviyesine ulaşamamıştır. Cemaat mensupları, 1948 yılında Cem'iyet-i Ulemâ-i Pakistan adıyla oluşturdukları parti vasıtasıyla siyasî faaliyette bulunmakta ve seçimlere katılmaktadır (bk. MEDRESE [Hint

Muhammed İkbâl'in türbesi ve mezar taşı

Pakistan –
Hindistan
sınırında
bayrak
töreni

Alt Kıtası]; RIZÂ HAN BİRELVÎ). Mevdûdî'nin önderliğinde Pakistan'ın kuruluşundan önce örgütlenen Cemâat-i İslâmî ülkedeki en etkin dinî gruplardan biridir (bk. CEMÂAT-İ İSLÂMÎ). Muhammed İlyas Kandehlevî tarafından 1926 yılında Delhi'de tesis edilen Cemâat-i Tebliğ mensupları her yıl çeşitli ülkelerde geniş katılımlı toplantılar yaparak faaliyetlerini sürdürmektedir (bk. CEMÂAT-İ TEBLİĞ). Cemâat-i İslâmî'den ayrıldıktan sonra 1958'de Tanzîm-i İslâmî adıyla bir grup oluşturan İslâhî hareketin yönetimini 1966'da İsrâr Ahmed'e bıraktı. Bu grup halen İsrâr Ahmed başkanlığında faaliyetlerini sürdürmektedir. Dinî konularda Kur'an'ı tek hareket noktası kabul eden Ehl-i Kur'an'ın (Kur'âniyyûn) çeşitli organizasyonları ve grupları vardır. İnâyetullah Han Meşriki'nin 1931 yılında kurduğu Haksâr hareketinin de Pakistan'ın dinî-siyasî tarihinde önemli bir yeri bulunmaktadır.

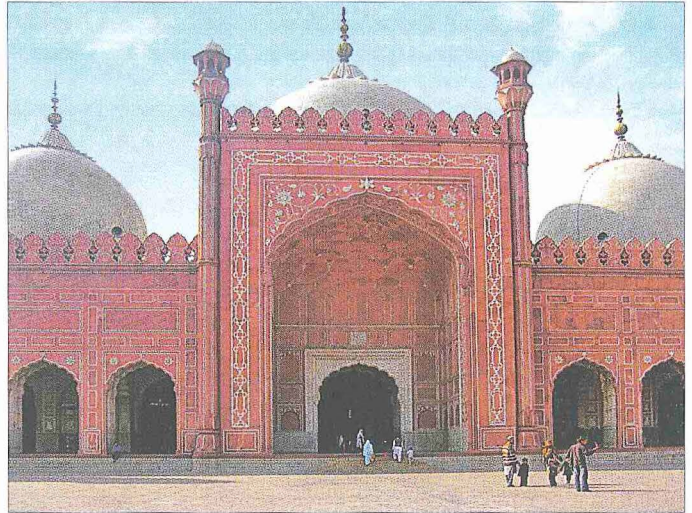
Pakistan müslüman nüfusunun yaklaşık dörtte biri Şii'dir; Ca'ferîler en geniş Şii grubunu oluşturur. Ülkede bulunan İran kültür merkezleri bu kesimle koordineli hizmet vermektedir. Ca'ferî cemaatinin Tahrik-i Nifâz-ı Fikh-ı Ca'ferî adlı bir siyasî partisi ve bazı medreseleri vardır. Daha çok Karaçi bölgesinde etkin olan İsmâîlîler sayıları az olmakla birlikte malî güç ve teşkilâtlanma bakımından ülkede söz sahibidir. Anayasanın İslâm dışı azınlık ilân ettiği Kâdiyânîler ülkenin çeşitli şehirlerine yayılmıştır. Çiştîyye ve Kâdiriyye Pakistan'da en yaygın tarikatlardır.

Eğitim ve Öğretim. Pakistan'da 2006 yılı itibarıyla okuma yazma oranı % 55-60 kadardır. Üniversite mezunlarının oranı ise % 3'tür. Eğitimde kadınların oranları erkeklerle göre daha düşüktür. Üniversiteler arasında sadece Uluslararası İslâm Üniversitesi'nde kızlar için ayrı kampüs bulunmaktadır. Ülkede 100'den fazla devlet ve özel sektör üniversitesi, ayrıca İngiliz eğitim sistemine göre lise sonrası öğrenim veren birçok kolej vardır. Pakistan'ın en

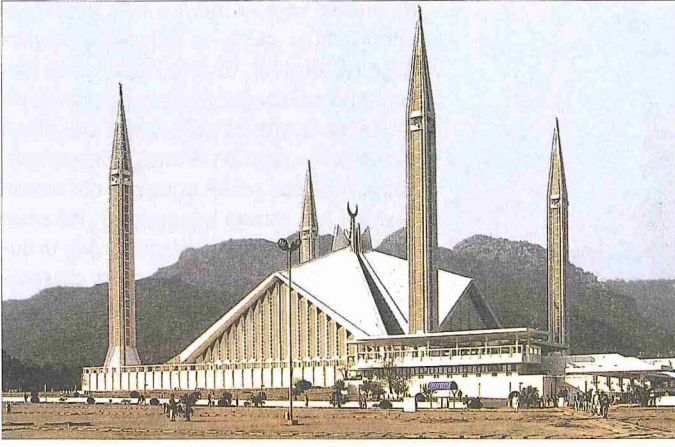
eski yüksek öğretim kurumu 1864'te Lahor'da açılan Government College'dir. Binlerce öğrencisi olan kolej 2002 yılında Government College University adını almıştır. 1882'de kurulan Pencap Üniversitesi ülkenin en büyük eğitim kurumu olup 350.000'den fazla öğrenci barındırmaktadır. 1 Ekim 1913'te Peşâver'de açılan Islamia College günümüzde Peşâver Üniversitesi'ne bağlı olarak hizmet vermektedir. Pakistan Devleti'nin kuruluşundan sonra sırasıyla Sind (1947), Peşâver (1950), Karaçi (1950) üniversiteleri açılmış, bunları Lahor'daki Mühendislik ve Teknoloji (1961), İslâmâbâd'daki Kâid-i A'zam (1965), Allâme İkbâl Açık Öğretim (1974), Milletlerarası İslâm (1980) üniversiteleri, Âzad Cammû-Keşmir Üniversitesi (1980), Özel Ağa Han Üniversitesi (Karaçi, 1983), Lahor Yönetim Bilimleri Üniversitesi (1986), Bilim ve Teknoloji Millî Üniversitesi (Ravalpindi, 1991), özel Bahria (Karaçi, İslâmâbâd, 2001) ve Milletlerarası Refah (İslâmâbâd, 2002) üniversiteleri takip etmiştir. Yüksek öğrenimi düzenlemek için kurulan University Grants Commission, Pervîz Mûşerref döneminde Higher Education Commission (HEC) adını almış ve geniş yetkilerle donatılmıştır. Devletin kuruluşu sırasında Urduca'nın millî

dil olması ve eğitimin bu dille yapılması öngörülmüş, ancak bu tam olarak hayata geçirilememiştir. On beş kadar dil ve lehçenin konuşulduğu günümüz Pakistan'ında halkın büyük bir çoğunluğu ana dilleri olmamasına rağmen Urduca'yı konuşmaktadır. İngilizce ortak anlaşma dili olarak varlığını her zaman korumuştur. Pakistan Dil Kurumu (Muktedir Kavmî Zübân), Urduca'nın etkin olması için kapsamlı çalışmalar yapmaktadır. Ana dilleri Pencâbî, Sindî, Peştû, Belûcî ve Keşmirî olanlar Urduca ve İngilizce öğrenmekte, giderek ana dillerinden kopmakta, sadece İngilizce öğrenim görenlerde ise bir kültürel yabancılaşma ortaya çıkmaktadır. Urduca ve İngilizce'nin yanında diğer dillere yönelik herhangi bir engelleme söz konusu olmamakta, devlet televizyon ve radyolarında mahallî dillerde de yayım yapılmaktadır.

Din Eğitimi ve İslâm Araştırmaları. Pakistan'da ilk ve orta öğretim ders müfredatı içerisinde din dersleri de yer almakta, üniversitelerde seçmeli veya zorunlu kategorilerde bazı dinî dersler bulunmaktadır. Bütün eğitim kurumlarında Arapça özen-dirilmekte ve ders olarak okutulmaktadır. Dinî eğitim daha çok cemaatlerin kontrolündeki medreselerle üniversitelerin İslâm araştırmaları fakültelerinde yapılmaktadır. İngilizler'in Hint alt kıtasına hâkim olmasından sonra medreselerin sayısında ve müfredatında önemli değişimler olmuştur. Bugün medreselerde 600.000'den fazla öğrencinin öğrenim gördüğü tahmin edilmektedir. Medrese mezunları devletin açtığı imtihanlarda başarılı oldukları takdirde lisans diploması almaktadır. Ancak Lahor Yüksek Mahkemesi'nin ve Yargıtay'ın 2005 yılında medrese mezunlarının lise diplomasının denkliğini kabul etmemesi ciddi bir sıkıntı doğurmuştur. Amerika'-

Evrengezib'in
yaptırdığı
Pâdisâhî
Mescid –
Lahor /
Pakistan

Mimar
Vedat
Dalokay
tarafından
İslâmâbâd'da
inşa edilen
Faysal
Cami

daki 11 Eylül olayından ve Londra'daki 7 Temmuz 2005 patlamalarının ardından medreseler üzerinde baskı uygulanmaya başlamıştır. Bu baskıları azaltmak için kurulan İttihâd-ı Tanzim-i Medâris-i Dîniyye medreselerin haklarını savunmaya çalışmaktadır. Pakistan üniversitelerinin büyük bir kısmında İslâm araştırmaları bölümleri bulunmaktadır. Bunlar arasında Pencap, Karaçi, Peşâver, Bahâvelpûr İslâm ve İslâmâbâd'daki Allâme İkbâl Açık Öğretim üniversiteleri zikredilebilir. Özellikle İslâmâbâd'daki Milletlerarası İslâm Üniversitesi, İslâmî ilimlerin en köklü biçimde öğretildiği eğitim kurumudur. Anayasa gereği kurulan Islamic Research Institute bu üniversiteye bağlıdır. Yedi fakültesi bulunan üniversitenin öğrenim dili Arapça ve İngilizce'dir. Ülkede İslâm araştırmaları yapan bağımsız kurumlar da vardır. Karaçi'deki The Islamic Research Academy, Islamic Culture and Research Centre, Islamic Documentation and Information Centre; Haydarâbâd-Sind'deki Şah Velîyyullah Akademisi; İslâmâbâd'daki National Hijra Council; Lahor'daki İdâre Sekâfet-i İslâmiyye, Islamic Research Academy, Birleşik Arap Emirlikleri Emîri Şeyh Zâйд b. Sultan en-Neheyân tarafından Pencap, Karaçi ve Peşâver üniversitelerinde 1985 yılında kurulan Sheikh Zayed Islamic Institute / Centre bu kurumlardan bazılarıdır. 1962 anayasası ile oluşturulan Islamic Research Institute'nün, adı Muhammed Hamîdullah Library olarak değiştirilen kütüphanesi bir araştırma kütüphanesi olup 1998'de hükümet tarafından National Library of Islamic Research olarak ilân edilmiştir. Lahor'da bulunan Pencap Üniversitesi Kütüphanesi, Pencap Halk Kütüphanesi, Kâid-i A'zam Kütüphanesi, İslâmâbâd'daki Pakistan Millî Kütüphanesi, Karaçi'deki Karachi Central Library ülkedeki diğer büyük kütüphanelerdir. İslâmâbâd'daki Pak-Iran Centre of Persian Studies

adlı merkezin de yazma ve matbu eserler bakımından zengin bir kütüphanesi mevcuttur.

Edebiyat. Hint alt kıtası, barındırdığı ırklar ve diller sebebiyle edebiyat alanında büyük bir zenginliğe sahiptir. Bengal, Asam, Bihâr, Tamil, Gucerât, Kerelâ, Dekken, Leken, Delhi, Racistan, Keşmir, Sind, Belûcistan, Pencap bölgelerinin özgün edebiyatları vardır. Hint alt kıtasında 1947'den önce müslümanlar gayri müslimlerle birlikte yaşıyor ve karşılıklı etkileşim içinde bulunuyordu. Pakistan'ın kurulması ile başlayan göçlerde geniş müslüman kitleleri Hint alt kıtasından göç ederek başta Sind bölgesi olmak üzere Pakistan'a yerleştiler. Böylece zengin bölgesel kültür ve edebî ürünler de Pakistan'a intikal etti. Pakistan edebiyatında bu renkliliği bugün de görmek mümkündür. Bilhassa Muhammed İkbâl ile zirveye ulaşan İslâmî edebiyat sonraki dönemlerde na't geleneğiyle devam etmiştir. Serbest konularda dinî literatür bir hayli zengindir. Hikâye, roman, hâtıra, biyografi türünden edebiyat ürünlerine halkın rağbeti fazladır. Edebî eserlerde toplum içindeki zengin-fakir ilişkileri, evlenme, siyasî kargaşanın toplumsal etkileri, göçün getirdiği problemler, ayrışma öncesi toplumsal hayatın hikâyesi gibi konular yer alır. Bazı yazarlar, İslâm adına kurulan bir devlet olmasına rağmen Pakistan yönetiminde ve yeni toplumda ortaya çıkan çarpıklıklara vurgu yapar. Özellikle Butto zamanında sayıları bir hayli artan sosyalist düşünceli yazarların ortaya koydukları ürünlerde maddecî bir bakış açısı görülür. Seccâd Zahîr, İhtişâm Hüseyin, Mümtâz Hüseyin bu edebiyatçıların arasında sayılabilir. Düşünce bakımından orta yolu tutan edebiyatçıların arasında Âl-i Ahmed Server başta gelir. Kelîmüddin Ahmed, Selâhaddin Ahmed, Muhyiddin Zor, Vekâr Azîm de bu grup içinde mütalaa edilir. Dinî ve millî içerikli Batı tarzı roman türü-

nün öncüsü aynı zamanda bir Kur'an tercümesi de bulunan Mevlâî Nezîr Ahmed'dir (ö. 1912). Asıl adı Dhanpat Rai Srivastava olan ve Preym Çend (Prem Chand) diye bilinen romancı hem Hint hem Urdu dillerinde roman ve hikâyeciliğin zirvesindedir. Müslüman olmamasına rağmen romanlarında toplumun ıslahı konularını öne çıkarır. Şefikurrahmân, Müstansır Hüseyin Tarar, Saâdet Hasan Manto, Gulâm Abbas, Ahmed Nedîm Kâsimî, Ârif Abdülmetîn, Mes'ûd Eşher, İntizâr Hüseyin, Münîr Nîyâzî, Zafer İkbâl, Hatice Mestûr, Mecîd Emced, Pervîn Şâkir, Ahmed Faraz, Eşfak Ahmed, Mümtâz Müftî, Muhammed Münşâ Yâd, Hâlîde Hüseyin, Kudretullah Şihâb, Mazhar-ül-İslâm, Yûnus Câvid şiir, hikâye ve roman alanlarındaki eserleriyle Urdu edebiyatı ve mahallî edebiyatlarda anılmaya değer isimlerdendir. Keşmir asıllı bir aileden gelen Saâdet Hasan Manto'nun bunlar arasında ayrı bir yeri vardır. Daha çok toplumsal meselelere yer verdiği hikâyelerinden oluşan yirmi iki kitabı, yedi radyo tiyatrosu derlemesi, bir romanı, makalelerini içeren üç kitabı vardır. "Kol dō" (aç onu) ve "Tendâ Göşt" (soğuk et) adlı hikâyeleri çok meşhurdur. Feyz Ahmed Feyz ilk dinî eğitiminden sonra daha çok Batı tarzı okullarda yetişmiş ve hayatı boyunca edebiyatla meşgul olmuş bir şairdir. Şiir bakımından Gâlib Mirza Esedullah ve Muhammed İkbâl ile birlikte anılır. Çok sayıda ödül almış ve Nobel edebiyat ödülüne aday gösterilmiştir. Müslümanlığı kabul ederek edebiyat ve toplumsal faaliyetlerle meşgul olan İngiliz eşinin onun üzerinde belirgin bir etkisi vardır. Feyz'in özellikle *Nağş-ı Feryâdî* (1943), *Dest-e Şabâ* (1952) ve *Zindan Nâme* (1956) adlı şiir kitapları önemlidir. Pakistan millî marşının bestecisi olan Ebû'l-Eser Hâfız Calenderî şiir ve edebiyat alanında da önemli bir şahsiyettir.

Afganistan'ı Pakistan'a bağlayan tarihi Hayber Geçidi

Pakistan'ın meşhur süslü kamyonlarından biri

Toplumsal Hayat ve Halk Kültürü. Pakistan'da İslamiyet toplumun gündelik hayatına bütün kurumlarıyla nüfuz etmiştir. Ülkede dinî vecibeleri yerine getirme oranı oldukça yüksektir. Yüzyıllar boyunca Şiiler'le birlikte yaşayan Hint alt kıtası müslümanları arasında zaman zaman mezhep çatışmaları yaşanmakta, Hanefî ve Süfî olan Diyûbendî ve Birelvî grupları arasında, ayrıca Ehl-i hadîs ve Ehl-i Kur'ân ekolü mensupları arasında kavgalar olmaktadır. Pakistan'ın özellikle Pencap ve Sind bölgelerinde bazı Hindu gelenekleri yaygındır ve evlilik törenlerinde Hindu geleneğinin takip edildiği görülmektedir. Geniş bir nüfusun yaşadığı kırsal bölgelerde okuma yazma oranı oldukça düşüktür. Bunun en önemli sebebi, geniş toprak sahiplerinin toplumun eğitim seviyesinin yükseltilmesi için yeterli desteği vermemesidir. Toplumda geleneksel dinî müzik olan "kavvâlî"ye rağbet fazladır. Hint müziği ve dansları yaygındır. Özellikle sinema alanında Hint etkisi daha açık olarak görülmektedir. Pakistan toplumu şiir ve edebiyatla iç içe yaşar. Salonlarda veya televizyon kanallarında haftada birkaç defa şiir yarışmaları yapılır ve halk bunları büyük bir coşkuyla izler. Hemen her toplantıda Kur'ân-ı Kerîm'den sonra Hz. Peygamber'e na'atlar okunur. Pakistan halkının renkli kişiliği giyimlerine ve kullandıkları eşyalara da yansımaktadır. Evlerin, iş yerlerinin, ulaşım araçlarının abartılı biçimde süslenmesi bu renkli kişilikten kaynaklanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abu'l-A'la Maududi, *The Islamic Law and Constitution*, Lahore 1960; M. Hüseyin Tesbîhî, *Kütüb-hânehâ-i Pâkistân: Libraries of Pakistan*, İslâmâbâd 1977; M. Taki Osmânî, *Naẓrat 'âbira hâvle't-ta'tîmî'l-İslâmî fî Bâkistân*, Karaçi 1399/1979; a.mlf., "The Islamization of Laws in Pakistan: The Case of Hudud Ordinances", *MW* (Special Issue Pakistan), XCVI/2 (2006), s. 287-304; Şâhid Hüseyin Rezzâkî, *Pâkistânî Müselmânôn ki Rûsûm u Revâc*, Lahor 1981; Afzal İqbal, *Islamization of Pakistan*, Delhi 1984, s. 21, 59, 79-

80, 84-95, 101-106; Alamgir Hashmi, *Pakistani Literature: The Contemporary English Writers*, Islamabad 1987; Seyyid İhtîşâm Hüseyin, *Urdû Edeb ki Tenkîdî Târîh*, Delhi 1988; M. Osman – Mes'ûd Eş'ar, *Pâkistân ki Siyâsî Cemâ'ateyn*, Lahor 1988, s. 703-760, 761-771, 772-811; Müslim Seccâd – Selîm Mansûr Hâlid, *Pâkistân meyn Câmî'ât kâ Kirdâr*, İslâmâbâd 1990; Serferâz Şâhid, *Urdû Mizâhiye Şâ'irî*, İslâmâbâd 1991; Mu'cib Ahmed, *Cem'iyet-i 'Ulemâ-i Pâkistân 1948-1979*, İslâmâbâd 1993; Gul Muhammad Khan, *Hudood Laws in Pakistan*, Lahore, ts.; Allah Bakhsh Malik, *The Higher Education in Pakistan*, Lahore, ts. (Maqbool Academy), s. 158-159; Rubya Mehdi, *The Islamization of the Law in Pakistan*, Richmond 1994, s. 157-202; M. Kâmil Yaşaroğlu, *Pakistan'da İslâm Ceza Hukukunun Kanunlaştırılması* (doktora tezi, 1996), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; Mirza Hâmid Bek, *Pâkistân key Şâhkâr Urdû Efsâney*, İslâmâbâd 2000; *Pakistan Hindistan Öyküleri* (der. ve trc. Celal Soydan), İstanbul 2001, s. 231-236; Hâfiz Takyyüddin, *Pâkistân ki Siyâsî Cemâ'ateyn aor Tahrikeyn*, Lahor 2001, s. 309-353; *Pakistan Religious Education Institutions: An Overview*, Islamabad 2002, s. 19-21; K. M. Azam, *Pakistan: Economy, Politics, Philosophy and Religion*, Karachi 2002, s. 314-321; *Pakistan between Secularism and Islam* (ed. Tariq Jan), Islamabad 2003, s. 79-91, 131-164; Mazhar Muin, *Pâkistân meyn 'Arabî Zübân*, Lahor 2003, s. 69-189; Martin Lau, *The Role of Islam in the Legal System of Pakistan*, Leiden 2006, s. 121-130; İshîaq Husain Qureshi, "The Foundations of Pakistani Culture", *MW*, XLIV/1 (1954), s. 3-11; Fazlur Rehman, "The Ideological Experience of Pakistan", *Islam and the Modern Age*, II/4, New Delhi 1971, s. 1; Ziaul Haque, "Muslim Religious Education in Indo-Pakistan", *IS*, XIV/4 (1975), s. 292; "Research Organisations in Pakistan", *Pakistan Journal of History and Culture*, I/1, İslâmâbâd 1980, s. 48-52; Riaz Hasan, "Islamization: An Analysis of Religious, Political and Social Change in Pakistan", *MES*, XXI/3 (1985), s. 263-268, 275-280; Javid İqbal, "Islamization in Pakistan", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, III/3, Villanova 1985, s. 38-52; M. Aslam Syed, "Modernism, Traditionalism and Islamisation in Pakistan", a.e., III/3 (1985), s. 62-84; S. Jamal Malik, "Islamisation in Pakistan 1977-1985: The Ulama and their Places of Learning", *IS*, XXVIII/1 (1989), s. 11-15, 18; Sayyid A. S. Pirzada, "The Role of Deobandî Ulama in Pakistan's Politics: 1947-1956", *South Asian Studies*, VII/2, Lahore 1990, s. 64-81; Khalid Nazir, "Notes and Comments Zakat and Ushr System in Pakistan", *IS*, XXXV/3 (1996), s. 333-343; C. Oosterheld, "Urdu Literature in Pakistan: A Site for Alternative Visions and Dissent", *Annual of Urdu Studies: Salnâme-i Dirâsât-i Urdû*, XX, Chicago 2005, s. 79-98; Salim Mansur Khalid – M. Fayyaz Khan, "Pakistan: The State of Education", *MW*, XCVI/2 (2006), s. 312-313; Khalid Rahman – Syed Ras-had Bukhari, "Pakistan: Religious Education and Institutions", a.e., XCVI/2 (2006), s. 332, 334-335; Sarah Ansari, "Pâkistân", *EP* (İng.), VIII, 240-244; Abdülhak, "Urdû", *UDMİ*, II, 539-567; "Pâkistân", a.e., V, 362-571; Seyyid Envârülhak, "Peştû", a.e., V, 632-637; M. Âsîf Han, "Pencâbî", a.e., V, 677-684; K. A. Nizami, "Hindistan", *DİA*, XVIII, 89-91; Ali Rıza Kadîmî – Cevâd Kerîmî, "Pâkistân", *Dânişnâme-i Cihân-i İslâm*, Tahran 1379/2000, V, 445-457.

ABDÜLHAMİT BİRİŞİK

PALANKA

(bk. KALE).

PALEOGRAFYA

Eski yazı ilmi.

Yunanca "eski yazı" anlamına gelen **palaios grapheden** gelir. Bu tabirin ilk defa Fransız Benedikten rahibi Bernard de Montfaucon tarafından 1682'de kullanıldığı belirtilir. Paleografya (paleografi), tarih boyunca kullanılan çeşitli yazı tiplerini okumaya ve incelemeye dayanan bir ilim koludur. Özellikle XVIII-XIX. yüzyıllarda Eskiçağ medeniyetlerinden intikal eden yazıların çözme amacıyla bu ilimden faydalanılmış, ayrıca çeşitli el yazılarının şekil ve tarzının öğretilmesine dayalı bir anlam genişliği kazanmıştır. İlk olarak Montfaucon 1708'de yayımladığı kitapla Yunan paleografisini kurmuş, onu Latin paleografisi izlemiştir. Asırlar boyunca Sumerler çivi yazısı, eski Mısırlılar hiyeroglif, Latin ve Grekler kendi adlarıyla anılan yazılar, Orta Asya'da Türkler Uygur alfabesi, Çin ve Japonlar resim yazıları, Slavlar Kiril, Araplar ve Arap hâkimiyetine giren doğuda Çin, batıda Endülüs (İspanya), Balkanlar ve Avrupa'nın ortalarına kadar çok geniş bir coğrafyada İslamiyet'i kabul eden milletler Arap alfabesini kullanmıştır. Bu toprakların bir kısmı Arap hâkimiyetinden çıktıktan sonra da Arap yazısının kullanımı sürmüştür. Türkler de İslamiyet'i kabul edince bu yazıyı benimsemiş ve geliştirmiştir. Bilhassa Osmanlı döneminde bütün resmî kayıtlar Arap yazısıyla tutulmuş ve Cumhuriyet'in ilânının ardından 1928'de Latin alfabesine geçilmiştir.

Aslı Nabat yazısına dayanan Arap yazısı zamanla gelişerek değişik yazı tipleri ortaya çıkmıştır. Bu yazılar 'tevkî', rîkâ', sülûs, nesih, muhakkak ve reyhânî adını taşır (bk. AKLÂM-ı SİTTE). Bunların şekil özellikleri yanında kullanıldıkları yerler de farklıdır. Özellikleri geç belirlenen yazılar daha geniş ve daha devamlı kullanımı alanı bulmuştur. Çok itina istediği için süratli yazılamayan sülûs bir sanat yazısı olup kıta, murakka' ve levhalarla sûre başları, beyit ve kasidelerde kullanılmıştır. Arşiv belgelerinde ise sülûse pek ender rastlanır; sadece yabancı hükümdarlara gönderilen nâme-i hümayunlardaki âyetler, bazan da davet rûknünün sülûsle yazıldığı görülür.

İşlek bir yazı olması dolayısıyla gerek mushafların gerekse diğer kitapların is-